MUHAMED ŽDRALOVIĆ, Zagreb

ADŽAMIJSKA LITERATURA U RUKOPISIMA ORIJENTALNE ZBIRKE ARHIVA JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE

U rukopisima Orijentalne zbirke JAZU, koja je osnovana 1927. godine, pored djela na arapskom, perzijskom i turskom jeziku, nalaze se i djela pisana na hrvatskosrpskom jeziku, ali u znatno manjem broju. Ta su djela pisana arapskim pismom i ubrajaju se u adžamijsku literaturu poznatu pod nazivima aljamiado ili alhamijado literatura.

Iako je arapsko pismo neprikladno za tekstove na hrvatskosrpskom jeziku, njime su se služili pisci više od četiri stoljeća. Pošto nisu postojala ortografijska pravila, oni što su pisali tim pismom suočavali su se s nizom problema, naročito u nemogućnosti predstavljanja sviju konsonanata i vokala. Stoga su česte pojave da jedan grafem predstavlja više glasova ili da više grafema predstavlja jedan glas.

Adžamijski tekstovi se u rukopisima Orijentalne zbirke JAZU pojavljuju u dvije varijante: hareketirani i nehareketirani. U prvoj su unošeni dijakritički znaci za vokale, a u drugoj su vokali isključivo predstavljeni grafemima za konsonante.

Tabela ilustrira način pisanja pojedinih grafema na početku, u sredini i na kraju hrvatskosrpskih riječi.

Ukoliko postoje naslovi u adžamijskim tekstovima, oni su pisani na turskom jeziku.

Na kraju je donesen kraći izvod iz pet rukopisa: tri su prozni tekstovi, u jednom je popis nekoliko riječi iz tursko-hrvatskosrpskog rječnika i u jednom jedna do sada neobjavljena ljubavna pjesma, turkija.

Znajući da se povijest južnoslavenskih naroda treba proučavati ne samo na izvorima pisanim na južnoslavenskim i evrop-

skim jezicima već i na jezicima kojima su se služili Muslimani na tlu Jugoslavije, tj. arapskome, perzijskome i turskome, znanstvenici JAZU su iza prvog svjetskog rata poduzeli akciju da se u ovoj znanstvenoj instituciji osnuje zbirka rukopisa, dokumenata i knjiga pisanih arapskim pismom. Glavni su pokretači za ovu akciju bili predsjednici Jugoslavenske akademije, Vladimir Mažuranić i Gavro Manojlović. Za stručno odabiranje rukopisa prvo je godine 1927. angažiran Franz Babinger, tada docent na Berlinskom sveučilištu, a potom 1928. Aleksej Olesnicki. I Babinger i Olesnicki bili su vrsni poznavaoci jezika i književnosti pisanih na arapskom, perzijskom i turskom jeziku. Neposrednim angažiranjem predsjednika Manojlovića formiran je 1931. godine poseban Odbor za Orijentalnu zbirku. Taj je Odbor, iako je formalno postojao do 1943. godine, aktivno radio do 1938. godine.

Na mjesto voditelja zbirke godine 1948. postavljen je Sulejman Bajraktarević. U poslijeratnim godinama nije davana posebna pažnja prikupljanju rukopisa i dokumenata za Orijentalnu zbirku jer su tada formirani regionalni muzeji i arhivi, pa nije postojala opasnost za uništavanje i otuđivanje izvan naše zemlje rukopisa i dokumenata na orijentalnim jezicima. Bajraktarević se više zanimao za nabavku stručne literature potrebne za obradu djela u rukopisima i pomagala za izradu kataloga orijentalnih rukopisa.

Danas Orijentalna zbirka Arhiva JAZU ima 2100 rukopisa, 769 dokumenata i preko 1500 knjiga.

Rukopisi u Orijentalnoj zbirci nisu razvrstavani po tematici ni jezicima. To je i teško s obzirom na to da je veći broj rukopisa u tzv. medžmuama, zbornicima, u kojima su upisana djela više autora u izvjesnim slučajevima na više jezika. Prema tome, u takvim rukopisima mogu biti djela iz različitih oblasti na jednom ili više jezika.

Rukopisi Orijentalne zbirke nastali su u vremenu od XIV do XX stoljeća. Većina djela znanstvenog i didaktičnog sadržaja pisana je na arapskom jeziku. U manjoj su mjeri pisana takva djela na turskome, na kojem su sastavljana djela većinom iz primijenjenog prava i lijepih književnosti. Na perzijskom su jeziku pisana uglavnom djela istaknutih pjesnika i mistika: Rumija, Sadi-

ja, Hafiza, Attara i Džamija.

Među autorima djela u rukopisima Orijentalne zbirke nalaze se imena onih pisaca koji su rođeni ili koji su djelovali na tlu Jugoslavije. Većina tih pisaca i njihovih djela spomenuta je u radovima Brockelmanna,[1] Hammera[2] i Babingera,[3] kao i u drugim povijestima osmanske književnosti, primjerice u radu Mehmeda Tahira.[4] Međutim, opsežnije studije o piscima s tla Bosne i Hercegovine napisali su Bašagić,[5] Handžić[6] i Šabanović.[7] U dosadašnjim istraživanjima nisu sva djela niti imena njihovih autora evidentirana. To možemo potvrditi na rukopisima Orijentalne zbirke u kojoj se nalaze djela Hasana, muftije u Đakovu,[8] Muslihudina Kninjanina[9] i Džihadija.[10]

Uz to valja napomenuti da su brojna djela na arapskom, perzijskom i turskom jeziku pisana na našem tlu. Samo u rukopisima Orijentalne zbirke JAZU do sada je utvrđeno blizu dvije stotine imena prepisivača koji su rođeni i koji su djelovali na tlu Jugoslavije.[11]

Među autorima i prepisivačima orijentalnih djela bili su i oni koji su arapskim pismom pisali na hrvatskosrpskom, ili, kako su sami često naglašavali, "bosanskom" jeziku.

Ovdje ću se ukratko osvrnuti na termine koji se odnose na tu literaturu, problem primjene arapskog pisma u sastavima na našem jeziku i ukazati na primjere te literature u rukopisima Orijentalne zbirke Arhiva JAZU.

Kod nas postoje termini koji se odnose na arapsko pismo i termini koji označavaju našu književnost pisanu arapskim pismom. Za tu književnost se najčešće upotrebljava termin aljamiado ili alhamiado (alhamijado).[12] Taj je termin preuzet iz španjolskoga, a potječe od arapske riječi al-ʿağamiyya, što znači strana (tuđa), tj. nearapska literatura pisana arapskim pismom. Međutim, postoji i pogrešno tumačenje da se pod tim pojmom "podrazumijeva književnost na narodnom jeziku, pisana stranim, tuđim pismom - arebicom".[13] Ovaj je termin, međutim, fonetski anakron. U doba kada je takva literatura postojala u Španjolskoj, današnji fonem x izgovarao se još ž, u nekim slučajevima i š (u još starije doba ǯ, odnosno č). Izgovor ž imao bi još kakvu-takvu vezu s ishodnom arap-

skom riječi jer i današnji magrepski Mauri, potomci onih u Španjolskoj, izgovaraju džim kao ž. Osim toga, španjolska riječ alhamiado je zapravo particip, a znači "adžamiziran". Takve se literature u svijetu općenito nazivaju "adžemi" (nekadanje: srednjoazijske, malajske, svahili, hausa itd., današnje razne indijske). Stoga je sasvim logično da ovu literaturu nazivamo "adžamijskom".

Za arapsko pismo u našem su jeziku bili u upotrebi termini: arabica (arebica), bosančica, hrvatica, matufovača (matufovica) i mektebica. Vrijednost ovih naziva nije ista. Prvi je općenit i upotrebljava se za arapsko pismo uopće. Drugi, treći i peti se odnose na bosanske adaptacije turske i perzijske adaptacije arapskog pisma, a četvrti se odnosi na reformirano pismo Džemaludina Čauševića nazvanog od strane njegovih protivnika "Matufom".[14]

Literatura pisana arapskim pismom na našem jeziku privukla je pažnju znanstvenika još u XIX stoljeću,[15] a značajnije su studije napisali: Ćorović i Kemura,[16] Alija Nametak,[17] Abdurahman Nametak,[18] Muhamed Hadžijahić [19] i Muftić.[20] Međutim, izvjesno je da sva građa iz te oblasti nije evidentirana, što predstavlja u istraživanjima osnovni problem, pa se stoga i ne mogu donijeti konačne ocjene o književnim vrijednostima te literature. Dosadašnje bi se ocjene, iako nisu jedinstvene, mogle svesti na to da su takva djela po ljepoti izraza kod istih pisaca znatno iza djela pisanih na arapskom, perzijskom ili turskom jeziku. Jasno je, međutim, da su djela pisana na hrvatskosrpskom jeziku bila bliža širokom krugu domaćih čitalaca. Iz tih se sastava, naime, mogu shvatiti težnje autora, uočiti njihovo poimanje svijeta i razjasniti njihovi unutarnji sukobi, kako osobne tako i društvene naravi. Smatram da je njihovo stvaralaštvo vrijedno pažnje, pogotovu kada se uzme u obzir vrijeme i uvjeti u kojima su djelovali i kada je u njihovoj domovini službeni jezik bio tuđi. O težnji autora za pisanje na svom, materinjskom jeziku lijepo ilustriraju stihovi iz rukopisa Orijentalne zbirke No. 2020, u kojima kaže:

"Ne smijte se, naš je jezik,
Kalem (pero) piše svaki jezik,
Božji rahmet (milost) sasma velik,
Molim vam se učite!

Ja bosanski gradim, smijeh,
Nit je sevap (pohvalno), nit je grijeh,
Mlogo nešto ja podnijeh,
Odde duša, osta mijeh.[21]

Da bi se temeljitije mogle izučavati osobine jezika u adžamijskoj literaturi, neophodno je poznavati arapsko pismo, kojim su ta djela pisana. Ukratko ću se osvrnuti na arapsko pismo u rukopisima Orijentalne zbirke JAZU i na mogućnosti njegove praktične primjene u tekstovima na našem jeziku.

Iako je arapsko pismo neprikladno za pisanje tekstova na našem jeziku, ono je bilo u upotrebi blizu četiri stoljeća. Oni koji su pisali tim pismom bivali su suočeni s nizom poteškoća. Naime, arapsko je pismo konsonantsko. Ima 28 osnovnih grafema. Od njih tri istovremeno služe za oznaku dugih vokala. Od tih 28 grafema samo bi 17 moglo biti zamjena za naše latinične ili ćirilske grafeme. To su: b, d, dž, f, g, h, j, k, l, m, n, r, s, š, t, v i z. Dakle, pored tih grafema za naše konsonante nedostajalo je osam grafema, i to za: c, č, ć, đ, lj, nj, p i ž. Od Turaka i Perzijanaca preuzeti su znaci za: č, p i ž. Što se tiče grafema za c, ć, đ, lj i nj, oni su pisani na ovaj način:

c grafemom za č,

ć grafemom za k (kâf), a na nekim mjestima grafemom za č,

đ grafemom za k (kâf), a na nekim mjestima grafemima za d i j,

lj grafemom za l i

nj grafemom za n.

Kako u arapskom pismu postoje dva grafema za k, tj. qâf i kâf, u većini adžamijskih tekstova qâf je pisan za k, dok je kâf pisan, kako je gore rečeno za ć i đ.

Prema iznesenome, u arapskom je pismu ostalo još deset grafema za konsonante, koji nemaju adekvata u našem pismu. Ali kako se i oni pišu, naročito u riječima preuzetim od Turaka, mada su u osnovi arapskog porijekla, ovdje ću ih spomenuti. To su: (elif), ṯ, ḥ, ẖ, ḏ, ṣ, ḍ, ṭ, ẓ, i ' (ajn). Od ovih je elif redovito i ajn u nekim slučajevima upotrebljavan u tekstovima na našem jeziku za oznaku vokala.

Arapsko je pismo ograničeno u mogućnostima za predstav-

ljanje vokala. U stvari postoje tri grafema za oznaku dugih vokala: â, î i û. Oni se, međutim, pišu grafemima za konsonante: â elifom, î jetom i û vavom. Za kratke vokale a, i i u, doduše postoje tri dijakritička znaka koji nisu obavezni u pisanju i koji se u pismu rijetko upotrebljavaju. Prema gore navedenim grafemima za naš je jezik bilo potrebno pronaći rješenje za predstavljanje još dva vokala, za koje ne postoje posebni znaci u arapskom pismu, a to su: e i o. Za njih je nedostatak grafema kompenziran s već postojećim grafemima:

za e fethom (kratkim vokalom za a), hemzom s elifom ili okruglim h;
za o dammom (kratkim vokalom za u), vavom ili vavom s elifom.

Iz navedenog se jasno vidi da su pojedini grafemi upotrebljavani za više glasova.

Karakteristično je za arapsko pismo da nema velikih i malih slova, da ima više vrsta pisma (nashi, sulus, ta'lik, rik'a i njihove su kombinacije najčešće zastupljene u rukopisima pisanim arapskim pismom) i da se većina slova u zavisnosti od pozicije u riječi mogu vezivati jedno za drugo. Da bi se dobila jasnija slika o upotrebi pojedinih grafema prikladnih za naše riječi, prilažem tabelu iz koje se jasno vidi kako su pojedina slova pisana. Tabela je rađena na temelju riječi "Tursko-hrvatskosrpskog rječnika", koji se čuva u Orijentalnoj zbirci pod brojem 640. Uz arapsko pismo je donesena i transliteracija uključujući i grafeme koji su označivali nijeme vokale, a nijemi vokal je označivan najpribližnijim arapskim vokalom. U latiničnom pismu nijeme vokale smo pisali izdignuto. [Prilog tabela]

Na osnovi riječi iz tabele može se uočiti da:

- neka arapska slova imaju različit oblik u zavisnosti od pozicije u riječi, početak, sredina, kraj i kad je samo;
- neka slova mogu biti označena s više grafema u zavisnosti od pozicije u riječi; na primjer: a se označava elifom i meddom (znakom za dužinu), s dva elifa, fethom, okruglim h i jetom; i
- više grafema mogu označavati jedan glas, na primjer: vav može označivati: v, o i u.

Postojanjem mogućnosti prikazivanja jednim grafemom više glasova, kao i mogućnosti da jedan glas može biti predstavljen s

više grafema, stvarane su poteškoće za ispravno čitanje riječi u tekstu, jer je to u stvari davalo mogućnosti da se jedna riječ može čitati u više varijanti. Za primjer nam može poslužiti riječ iz spomenutog rječnika koja je predstavljena grafemima: m o (u,v) l (lj) o (u,v) ž i (j) n a (e,h). Ako imamo u vidu da v u ovoj riječi označava vokal o ili u, da fetha s okruglim h označava vokal a, a ne e, da kesra i j označavaju vokal i, te da n nije nj, opet imamo osam mogućnosti za čitanje ove riječi. One su:

moložina, molužina, moljožina, moljužina,
muložina, mulužina, muljožina i muljužina.

Inače, u turskom jeziku ova riječ glasi pus hava, a u doslovnom prijevodu znači maglovito vrijeme.

U tekstovima rječnika donekle je lakše ispravno čitati napisane riječi, jer kao orijentir postoji značenje te riječi u drugom jeziku, ali u tekstovima gdje takvog orijentira nema, neke se riječi doista teško mogu onako pročitati kako je mislio onaj što ih je zapisao. Stoga je u grafiji jedino s pomoću konteksta moguće razlučiti izgovor riječi: kola/kula, kopati/kupati, opala/upala, top/tup, robiti/rubiti i sl. Iz ovih primjera vidimo da ne postoje distinkcije u grafiji samoglasnika o/u.

U tekstovima u kojima nisu konzekventno označeni vokali teško je razlučiti ikavsko i ijekavsko narječje, jer se takve riječi mogu čitati na više načina. Na primjer: riječ pisana grafemima č,v,j,k može se čitati: čovik, čojek i čovjek.

Općenito uzevši u obzir primjenu arapskog pisma u nas, teško je na temelju grafije utvrditi faze njegovog razvoja. Ipak, ako se prihvati Muftićeva podjela razvoja arabice u nas na tri perioda (prvi od petnaestog do sedamnaestog, drugi od sedamnaestog do devetnaestog i treći od druge polovice devetnaestog do početka dvadesetog stoljeća),[22] adžamijske tekstove u rukopisima Orijentalne zbirke Arhiva JAZU bismo mogli uvrstiti u drugi period, jer su pisani u XVIII i XIX stoljeću. Na temelju tih tekstova ne može se precizno utvrditi razvojni put arapskog pisma u nas, niti pravila njegove ortografije. Može se, međutim, govoriti o pojedinim pojavama u kojima se odstupalo od fonetskog sustava u našem jeziku, kao što je upotreba konsonanta ajn (ʿayn) za oznaku vokala, na primjer

za vokal o u riječi djeteo,[23] ili upotreba sina (sîn) za glas c, na primjer u riječi crna grabovina.[24]

O ovakvim i sličnim pojavama na temelju rukopisa Orijentalne zbirke JAZU ne bismo mogli opširnije govoriti,jer one nisu česte. Primjetno je, međutim, da bi za potrebe transliteracije kao i za sticanje kompletnog uvida u osobine tekstova pisanih arapskim pismom na našem jeziku, trebalo ukazati na to da su zbog konsonantskog sustava arapskog pisma s jedne i vokalnog sustava našeg jezika s druge strane postojali hareketirani i nehareketirani tekstovi, te da je njihova primjena bila uvjetovana naobrazbom onih koji su pisali ili onih kojima su tekstovi bili namijenjeni.

Hareketirani tekstovi su prvenstveno bili namijenjeni početnicima. Uglavnom su pisani nashi i sulus pismom, jer su te varijante pisma bile povoljnije za stavljanje dijakritičkih znakova za vokale, "hareketa". U tim su tekstovima stavljani znaci za duge vokale, pa se time donekle mogu promatrati i akcenti riječi.

Nehareketirani tekstovi su pored spomenuta dva pisma, nashija i sulusa mogli biti pisani drugim varijantama, na primjer ta'likom i rik'om. Utjecaj osmanske ortografije u kojoj je postojao tzv. "uputni vokal" u prvom slogu riječi, prisutan je u nehareketiranim više nego u hareketiranim tekstovima. U obje vrste tekstova pojavljuje se i nijemi vokal za razbijanje suglasničkih grupa.

Sudeći prema tekstovima rukopisa Orijentalne zbirke JAZU nehareketirani tekstovi su stariji. Ta se činjenica može objasniti time što je do devetnaestog stoljeća obrazovanje bilo na turskom i arapskom, a ne na domaćem, hrvatskosrpskom jeziku. Prema tom, pisanje hareketiranih tekstova ako i jeste bilo, primjenjivano je znatno rjeđe.

Broj djela na hrvatskosrpskom jeziku u rukopisima Orijentalne zbirke JAZU, kao i u drugim sličnim zbirkama orijentalnih rukopisa na tlu Jugoslavije, veoma je malen u odnosu na djela pisana na arapskom, perzijskom i turskom jeziku. Svega ima tri rukopisa s kompletnim tekstom na hrvatskosrpskom jeziku. Ostali sastavi su uglavnom pisani u tzv. medžmuama - zbornicima. Ukoliko su sastavi imali naslove,naslovljavani su na turskom jeziku. Naslovi su

bili opisni, što znači da su ih davali prepisivači. Stoga se za isti sastav pojavljuje više varijanti naslova. Kao primjer navodim u prijevodu s turskog jezika dva naslova Kaimijeve pjesme o osvojenju Kandije 1669. godine:

Rukopis No.922, list 41b:

"Feth-nama što ju je spjevao po proricanju na srpskom jeziku šejh Kajim-zade Čelebi iz Saraj-Bosne" i

Rukopis No.2020, list 30b:

"Risala na bosanskom jeziku koju je namijenio preminuli Kaimi Hasan efendija 1078. godine Venecijanskoj republici".[25]

Ovdje neću ulaziti u ocjenu književnih vrijednosti tih sastava. Donijet ću, radi ilustracije, kratke izvode iz nekoliko proznih sastava, jednu turkiju (ljubavnu pjesmu) i nekoliko hrvatskosrpskih riječi iz gore spomenutog rječnika.

S obzirom na nepodesnosti arapskog pisma za naš jezik bio sam primoran da u cilju boljeg predstavljanja teksta na našem jeziku načinim neke izmjene u doslovnom prenošenju teksta pisanog arapskim pismom na latinicu. Naime, stavit ću interpunkcijske znake, velika slova na početku rečenice i kod osobnih imena. Na mjestima gdje vokal nije pisan stavit ću crticu, a na mjestima gdje stoji nijemi vokal pisat ću grafemom za vokal i taj će vokal biti pisan izdignuto. Sastavljene ću riječi ostaviti kao u originalu, a značenje manje poznatih riječi i prijevode naslova stavit ću uz tekst u zagradama.

Rukopis No. 519, naslov: "Šurûṭu´l-islâmi bi lisâni´l-bosnevi" (Uvjeti islama na bosanskom jeziku). Autor teksta nepoznat. Rukopis je prepisao sarajevski kaligraf Hamdi Potogija 1296. godine po hidžri (1878.)

Tekst na listu 2a:

"... Čijegasi u amelu (poslovanju) mezheba (pravca)?
Imami Azamova.
Kol ko tije u amelu mezheba
Četiri.
Š^{i}ta su?
Imami Azam, imami Šafi, imami Malik, imami Ahmed.

Čijegsi ti imama?
Imami Azamova.
A hočešli rejti imami Azam hak (istinit), a ostali batil (pokvaren - nevaljao)?
Naču.
Ja kako češ rejti?
Imami Azama izvadivši, anlajsavši, kako je kazo, na našu pamet galib (vjerojatno) da je pogodijo, a more bit da je se i privarijo.
U kojijem meselama (pitanjima)?
Onijem meselama š^{i}to no nijesu ona t^{i}ri imama, a ona t^{i}ri imama izvadivši, anlajsavši kako su kazali, na našu pamet galib da su se i privarili, a more biti da su i pogodili."

U ovom djelu ima nekoliko zanimljivih konstrukcija i riječi pa stoga neke od njih navodim: osjem u značenju osim, od šlanaka, tj. od članaka, hoćenje u značenju htijenje, moženje u značenju mogućnost.

Rukopis No. 520/I, naslov: 'Aqayid sunniye ber lisan-i ani bosnevî (Sunitsko vjerovanje na bosanskom jeziku). Autor i prepisivač nepoznati. Djelo je iz druge polovice devetnaestog stoljeća.

Tekst na listu 10a:

"... Bogće Istafila oživiti teće opet u oni sur (rog) jedan put puhnuti, š^{i}to god je pom^{i}rlo s^{i}ve će opet oživiti. Ve kutubihi (i njegove knjige, tj. kitabe) i jošja virujem da u boga kitabi imaju. Kako kitabom virova ^{i}sto i četiri kitaba božije riči nisu mahluk (stvorene). S^{i}ve je kitabe Džebrail alejhisselâm (Gabriel, neka je na njeg spas) z^{i} božijem emirom (naredbom) s^{i}nebesa na zemlju s^{e}vetcam s^{i}nijo. Potlje s^{i}vetaca nitiće Džebrail doći nikitab sići..."

Rukopis, No. 1194, bez naslova. Fragment djela iz nasljednog prava. Autor i prepisivač nepoznati. Rukopis prepisan krajem XVIII ili početkom XIX stoljeća.

Tekst na listu 1a:

"U Kur'anu označ-ni dilova šest je: polovica, ć-tvrtina, osmina, dvi tretine, j-dna tretina, š-stina, Oviju dilova

vlasnika dvanestje osoba: ć-tiri od ljudi: otac, dedo-očev otac, brat po materi, suprug. Osam od žena: supruga, ćer, s-novja ćer, s-stra po ocu i mat-ri, s-stra po ocu, s-stra po mat-ri, mater, zdrava nena...".

Rukopis No. 640, bez naslova. Rječnik tursko-hrvatskosrpski. Autor i prepisivač nepoznati. Prepisan je 1252. godine po hidžri (1836.).

Tekst hrvatskosrpskih riječi na listu 21a:

"... nevidi, kraj, v^{i}ršaj, žuč, s^{e}lezena, pl-ča, lopatica, prazno, m^{e}jesto, sirište, ^{i}stegno, koljeno, list, golijen, peta, jug, siver, ustoka, vihar, k^{a}rivac, panj^{i}, sisać, d^{i}ržak, runja, runjavo, oprohćen, lakat, mišica, od lakta do šake, pazuha."

Rukopis, No.1470, medžmua, zbirka raznih inskripcija na arapskom i turskom jeziku. Na listu 43a ljubavna pjesma na hrvatskosrpskom jeziku pod naslovom Turki (turkija). Autor i prepisivač nepoznati. Rukopis je iz druge polovice XVIII stoljeća. Tekst ove pjesme do sada nije objavljen pa ga u cijelosti donosim. Pošto su u arapskom tekstu mnoge naše riječi pisane sastavljeno i pošto su neki samoglasnici ispušteni, donosim paralelno tekst, u cilju boljeg razumijevanja, onako kako sam ga pročitao:

"Turki

Lipa tije Banaluka,	Lipa ti je Banjaluka,
Ja s-m K-tko virna sluga,	Ja sam katko(?) (treba Hanko) virna sluga,
Obnić m-je samoj tuga,	Obnoć mi je samoj (?) (treba samom) tuga,
N-bi ži od m-ne n-bi ži.	Ne biži od mene ne biži.
Imaš dušo crne oči,	Imaš dušo crne oči,
Ja se mam-m u po noči,	Ja se mamim u po noći,
Hoć-lte Bog pomoći,	Hoće li te Bog pomoći,
N-bi ži od m-ne n-bi ži.	Ne biži od mene ne biži.
K-d ti sidiš na č-rdaku,	Kad ti sidiš na čardaku,
U k-ftanli b-llučaku (beluk),	U kaftanli belučaku,
N-krivиši pulli kapu,	Nakrivi(v)ši puli kapu,
N-bi ži od m-ne n-bi ži.	Ne biži od mene ne biži.
V-lim t-bi siđi doli,	Velim tebi siđi doli,
Alti doli, alti gori	Alti doli, alti gori,
T-bi moja ...(?) posli,	Ti bi moja (bila??) posli,
N-bi ži od m-ne n-bi ži.	Ne biži od mene ne biži.

Crna tisi Hanko oka,	Crna ti si Hanko oka,
M-hka t-si dušo boka,	Mehka ti si dušo boka,
Na t-be je altun toka,	Na tebi je altun toka,
N-bi ži od m-ne n-bi ži."	Ne biži od mene ne biži.

Davanje kritičkog osvrta na studije u vezi adžamijskih tekstova kao i na originalne tekstove zahtijeva svestranu analizu i jednih i drugih. Proučavanja ovih drugih se trebaju odvijati u dva pravca, i to: prvo, pismo - jezik; i drugo, književne i umjetničke vrijednosti. Pismo je nepodesno pa se teško na njemu mogu ispitivati sve osobine jezika, pogotovu dijalektalne; kada je u pitanju: akcenat, glasovni sustav, naročito vokalni, koji u svim tekstovima nije isto predstavljen. O dijalektu se može samo pretpostavljati, i to isključivo na temelju tekstova za koje znamo iz koje regije i kojeg vremena potječu.

Kod ocjenjivanja književnih vrijednosti adžamijskih tekstova treba imati u vidu ne samo književno-estetske vrijednosti nego i značaj tih sastava i uvjete njihova nastajanja. To bi doprinijelo objektivnijem sagledavanju cjelokupnog korpusa.

B i l j e š k e

1 Carl Brockelmann: Geschichte der arabischen Litteratur, G I--II, S I-III, Leiden, 1937.-1949.

2 Joseph von (Hammer Purgstall):'Die Geschichte der osmanischen Dichtkunst, auf unsere Zeit, I-IV, Pesth, 1836.-1838.

3 Franz Babinger: Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke, Leipzig, 1927.

4 Mehmed Tahir Bursali: Osmanlı Müellifleri, I-III, Istanbul, 1333. [po hidžri] .

5 Safvet-beg Bašagić: Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti. Glasnik Zemaljskog muzeja, XXIV, Sarajevo, 1912., str. 1-88 i 295-390.

6 Mehmed Handžić: Književni rad bosansko-hercegovačkih Muslimana, Sarajevo, 1934. Isto djelo je objavljeno u Kairu 1930. na arapskom jeziku.

7 Hazim Šabanović: Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima, Sarajevo, 1973.

8 Hasan ibn Osman ibn Husejn ibn Mezid ibn Abdulvehhab: Ḫulâṣa al-ma'ni. Djelo je na arapskom jeziku. Predstavlja glosu na komentar djela Hasana Kafija iz Prusca (kod Donjeg Vakufa) "Tamḫîṣ at-talḫîṣ, koje se odnosi na sintaksu arapskog jezika. Rukopis se nalazi u Orijentalnoj zbirci JAZU pod brojem 112/I. Glosa je dovršena 1649. godine, kada je Hasan bio muftija u Đakovu koje je tada pripadalo budimskom vilajetu.

9 Muslihuddin ibn Ali el-Kninavi, poznat kao Musafî, prvo je napisao djelo na arapskom jeziku pod naslovom Tuḥfa al-mu'allimîn wa hadiyya al-muta'allimîn (rukopis No.546), potom je sam preveo to djelo na turski i dao mu naslov: Munyetu'ṭ-ṭâlibîn ve gunyetu'r-râgbîn (rukopis No. 352). Djelo je pisao početkom 17. stoljeća u Banjaluci.

10 Zvornički propovjednik (vaiz) poznat samo po pjesničkom imenu Džihadi, napisao je arapsko-turski rječnik Tešrîḥu Ṯibâ' 1591. godine. Prvi dio rječnika je u stihu. U drugom dijelu je donio arapske glagole poredane po formama, a paralelno je dato značenje na turskom jeziku. Zanimljivo je da brojčana vrijednost slova naslova daje hidžretsku godinu nastanka djela. Rukopis No. 1638.

11 Muhamed Ždralović: Prepisivači orijentalnih rukopisa s tla Jugoslavije i njihova djela u Orijentalnoj zbirci Arhiva Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu (doktorska disertacija - rukopis).

12 I ovaj rad je prvotno imao naslov "Alhamijado literatura u rukopisima Orijentalne zbirke Arhiva Jugoslavenske akademije", ali je iz navedenih razloga na sugestiju akademika Brozovića izmijenjen.

13 Abdurahman Nametak: Bosanska alhamijado književnost u tokovima jugoslovenskih književnosti, Radio Sarajevo - treći program, God. VIII, br. 24/1979, Sarajevo, 1979., str. 477.

14 Abdulah Škaljić: Turcizmi u srpskohrvatskom-hrvatskosrpskom jeziku (treće izdanje), Sarajevo, 1973., str. 449.

15 Otto Blau: Bosnisch-türkische Sprachdenkmäler. Leipzig, 1869.

16 Vladimir Ćorović und Kemura Scheich Seifuddin: Serbocroatische Dichtungen bosnischer Muslims aus dem XVII, XVIII und XIX Jahrhundert. Sarajevo, 1912.

17 Alija Nametak: Novi prilog bosanskoj aljamiado literaturi. Prilozi za orijentalnu filologiju (POF) XII-XIII, 1962-63, Sarajevo, 1965, str. 234-247. Isti: Rukopisni tursko-hrvatsko-srpski rječnici, Građa za povijest književnosti hrvatske, XXIX, Zagreb, 1968., str. 231-380.

18 Abdurahman Nametak: Gornji naslov.

19 Muhamed Hadžijahić: Osvrt na dosadašnje objavljene tekstove i istraživanja iz problematike alhamijado književnosti (rukopis u Akademiji nauka i umjetnosti SR BiH u Sarajevu pisan 1976.)

20 Teufik Muftić: O arebici i njenom pravopisu. POF XIV-XV, 1964-65., Sarajevo, 1969, str. 101-119.

21 Interpunkcijske znakove i riječi u zagradama M.Ždralovića.

22 Teufik Muftić: Gornji naslov, str. 102.

23 Rukopis Orijentalne zbirke JAZU, No. 1891, list 154b.

24 Rukopis Orijentalne zbirke JAZU, No. 1427, list 280b.

25 Da bi se dobio cjelovit uvid u korpus adžamijske literature u rukopisima Orijentalne zbirke JAZU, donosim signaturu rukopisa i naznaku listova na kojima se ta literatura nalazi. Kod pjesama, umjesto nepostojećih naslova stavit ću početni stih:

Katihizis:
Rukopis No. 519 i No. 520.

Nasljedno pravo:
Rukopis No. 1194 (fragment).

Rječnik:
Rukopis No. 640.

Riječi tursko-hrvatskosrpske na listovima medžmua:
Rukopis: No. 746, list 53-54, No. 739, list 23, No. 1427, list 280, No. 102, list 146, No. 1437, list 4a, No. 2045, list 146, No. 2079, list 286-287.

Pjesme:
Ah dervišu otvor oči ..., No. 750, list 33b, No. 1488, list 27b.
Ako hoćeš derviš biti ..., No. 750, list 33b, No. 1298, list 8b.
A vi dužde Netački (Mletački)..., No. 922, list 41b-42b, No. 2020, list 18a.
Boga fali koji čuje što velim,.., No. 1488, list 27a.
Boga traži i plači ..., No. 750, list 33a, No. 1488, list 26a.
Bogom radi što radiš..., No. 2020, list 13.
Bože dragi tebi hvala..., No. 706, list 25b-29b.
Bujurmuštur gospodar..., No. 55, prva korica, No. 912, list 1a.
Der ti ašik hajde dostu..., No. 2020, list 17a.
Džano dilden sevmiš oldum tebe draga dilbere, No.69, list 94b.
Džennet saraj đuzel kuća..., No. 1159, list 1a, No.1488, list

27a, No. 1787, list 29b.
Gledaj sunca i mjeseca, No. 1937, list 27a.
Hajat dok je u rukama..., No. 2020, list 6a.
Hajd Abdija ti na vaz..., No. 750, list 34a.
Hodi Ago ti klanjaj ..., No. 2020, list 18a.
Ja upitah svog Jasina..., No. 750, list 33a.
Ja upitah svoje duše..., No. 750, list 33a.
Kad ja pođoh u džamiju..., No. 1488, list 11b, No. 2020, list 32b.
Lipa ti je Banjaluka..., No. 1470, list 43a.
Pisati je velik siklet..., No. 2020, list 19b. [Ova pjesma ima naslov "Nasihat", što znači "Savjet" .]
Poslušajte lijepi..., No. 98, list 88b.
Potlje jednog ne miluj..., No. 1488, list 32b, No. 2020, list 27b.
Srce moje da ti kažem..., No.750, list 33a, No. 1488, list 26b.
Sultan Hamid sjede na tahta..., No.706, list 36-39b.
Što plačeš moj dragi dilbere..., No.69, list 57b.
Ti ne hodaj brezposlen..., No. 2020, list 15.
U pamet se ti obuj..., No. 1430, list 19b, No.750, list 33a, No. 2020, list 42b.

26 Pjesma u rukopisu No. 922 ima 38 strofa, a u rukopisu 2020 je znatno kraća i u grafiji stihovi nisu odvojeni pa izgledaju kao proza. Premda je rukopis No. 922 stariji, pogrešno se navodi autorovo ime Kajjim-zade, umjesto Kaimi-baba ili Šejh Kaimi.

S u m m a r y

AǦAMY LITERATURE IN MANUSCRIPTS OF THE ORIENTAL COLLECTION OF THE ARCHIVES OF THE YUGOSLAV ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

In the manuscripts of the Oriental Collection of the Yugoslav Academy, which was founded in 1927, besides works in Arabic, Persian and Turkish, there are works written in Croatoserbian, but far fewer of them. These works were written in Arabic letters and belong to Aǧamy Literature known as aljamiado or alhamiado literature.

Although Arabic letters are inconvenient for materials in Croatoserbian, they were used by writers for more than four centuries. Since no orthographic rules existed at that time, the writers faced many problems, especially their inability to represent all consonants and vowels. Therefore, it often happened that one grapheme represented several sounds or several graphemes represented one sound.

Aǧamy materials in manuscripts of the Oriental Collection of Yugoslav Academy take two forms: hareketirated and nonhareketirated. In the first form diacritic signs for vowels were introduced, while in the second one the vowels were represented by consonant graphemes.

The table illustrates the manner of writing graphemes at the beginning, in the middle and at the end of Croatoserbian words.

If they exist, the titles in aǧamy materials are written in Turkish.

At the end there are short extracts from five manuscripts: three of them are narratives; one is a list of several words from a Turkish-Croatoserbian dictionary, and one is a love poem, turky, which has not been previously published.

R é s u m é

LA LITTÉRATURE D''AĞEMÎ DANS LES MANUSCRITS DE LA COLLECTION ORIENTALE DES ARCHIVES DE L'ACADÉMIE YOUGOSLAVE DES SCIENCES ET DES BEAUX-ARTS À ZAGREB

Parmi les manuscrits de la Collection Orientale de l'Académie yougoslave des Sciences et des Beaux-Arts, fondée en 1927, à côté des oeuvres en arabe, perse et turc, figurent aussi bien, quoique réduites en nombre, celles qui sont écrites en croato-serbe. Ces oeuvres, utilisant l'écriture arabe, font partie de la littérature d''ağemî connue sous le nom de l'aljamiado ou de la littérature de l'alhamiado.

L'écriture arabe, si peu propre aux exigences des textes croato-serbes, servit aux écrivains pendant plus de quatre siècles. Les regles d'orthographe faisant défaut, les écrivains se trouvèrent confrontés avec un nombre de difficultés, surtout avec l'impossibilité de représenter toutes les voyelles et consonnes. Le cas n'est pas rare ou un seul graphème représente plusieurs sons et que plusieurs graphèmes ne représentent qu'un son unique.

Les textes d''ağemî de la Collection Orientale de l'Académie yougoslave des Sciences et des Beaux-Arts apparaissent dans les manuscrits sous deux formes différentes: l'une, harékétée, comportant les signes diacritiques pour les voyelles et l'autre, non-harékétée, représentant les voyelles exclusivement à l'aide des graphèmes indiquant les consonnes.

La table illustre la notation des graphèmes en position initiale, médiane et finale des mots croato-serbes.

Les titres des textes d' ağemi, s'ils existent, sont écrits en langue turque.

À la fin, figure un court extrait des cinq manuscrits dont les trois premiers représentent les textes en prose, le quatrième

montre une liste des mots appartenant à un petit dictionnaire turco-croato-serbe et le dernier, qui en même temps vient de voir ici sa première publication, est une poésie d'amour - tourki.